

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.33

ПРО СИСТЕМАТИЗАЦІЮ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

ON THE SYSTEMATIZATION OF ECONOMIC OBLIGATIONS

Віхров О.П.,
д.ю.н., професор, завідувач кафедри правових дисциплін
Чернігівський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Віхров С.О.,
к.ю.н., доцент
Чернігівський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

У статті визначено підходи до систематизації господарських зобов'язань, критерії їх класифікації. Найбільш важливе значення мають основоположна легальна класифікація зобов'язань на майново-господарські та організаційно-господарські, традиційна класифікація на договірні та недоговірні, а також системотворчі класифікації за економіко-юридичним критерієм (критерієм змісту) та за сферами і галузями економіки.

Ключові слова: господарське зобов'язання, систематизація господарських зобов'язань, майново-господарські зобов'язання, організаційно-господарські зобов'язання, договірні зобов'язання, недоговірні зобов'язання.

В статье определены подходы к систематизации хозяйственных обязательств, критерии их классификации. Наиболее важное значение имеют основополагающая легальная классификация обязательств на имущественно-хозяйственные и организационно-хозяйственные, традиционная классификация на договорные и недоговорные, а также системообразующие классификации по экономико-юридическому критерию (критерию содержания) и по сферам и отраслям экономики.

Ключевые слова: хозяйственное обязательство, систематизация хозяйственных обязательств, имущественно-хозяйственные обязательства, организационно-хозяйственные обязательства, договорные обязательства, недоговорные обязательства.

The approaches to the systematization of economic obligations, the criteria for classification. The most important are the fundamental legal classification of obligations on property and economic, organizational and economic, traditional classification to contractual and non-contractual, and system-classification by economic and legal criteria (criteria of content) and by areas and sectors.

Key words: economic obligations, systematization of economic obligations, property and economic obligations, organizational and economic obligations, contractual obligations, non-contractual obligations.

Значення господарських зобов'язань обумовлено їхньою функціональною роллю як відносних господарських правовідносин, що наділяють учасників цих відносин взаємними правами та обов'язками. В юридичних формах господарських зобов'язань здійснюються організація, управління та регулювання господарської діяльності, реалізується господарський обіг – процес переміщення товарів (робіт, послуг) зі сфери виробництва у сферу розподілу та обміну і через неї – у сферу споживання. Це свідчить про виключно важливу роль господарських зобов'язань в економіці, висуває дослідження проблем цих зобов'язань у число першочергових наукових і практичних завдань.

В повній мірі сказане стосується питань систематизації вказаних зобов'язань. Приведення господарських зобов'язань в єдину систему має важливе теоретичне і прикладне значення, оскільки дозволяє об'єктивніше визначити властивості цих зобов'язань та їх видів, сприяє виявленню й усуненню непогодженостей, протиріч, прогалин у їх правовому регулюванні, створює основу для формування теоретичних положень і висновків та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності в Україні в цілому.

У процесі організації та здійснення господарювання виникає безліч господарських зобов'язань у різноманітності їх видів. Більшість з них у достатній мірі досліджена юридичною наукою і представлена у відповідній науковій та навчальній літературі. Увага науковців переважно прикута до одного з видів господарських зобов'язань – договірних майново-господарських (господарських договорів) [1; 2]. Щодо інших у науковій літературі тільки запо-

чатковуються підходи до їх теоретичного осмислення й аналізу. Зокрема, в аспекті організаційно-господарських правовідносин розглянуто організаційно-господарські зобов'язання [3], запропоновано виділення в якості різновидів останніх організаційно-функціональних, організаційно-структурних та організаційно-управлінських господарських зобов'язань [4, с. 167-168], а також виділення обмінно-оцінних [5, с. 101] і територіально-господарських зобов'язань [6, с. 221, 238]. Розглядалися й окремі аспекти класифікації господарських зобов'язань [7; 8]. У цілому ж питання систематизації господарських зобов'язань в господарсько-правовій теорії досліджені недостатньо.

Метою статті є визначення підходів до систематизації господарських зобов'язань, визначення критеріїв їх класифікації та систематизації, рухаючись від тих, що застосовуються в загальній теорії права, через критерії, вироблені в суміжних галузевих правових науках, зокрема в теорії цивільного права, і до критеріїв, що пропонуються господарсько-правовою теорією.

Як згадувалося, господарські зобов'язання являють собою один з видів правовідносин – правовідносини відносні, і тому вони можуть бути класифіковані за критеріями, які звичайно застосовуються в юридичній теорії для класифікації правовідносин. Так, в залежності від характеру впливу на поведінку сторін зобов'язання можуть бути регулятивними, які регламентують позитивну правову поведінку, або охоронними, пов'язаними із застосуванням заходів господарсько-правової відповідальності, передбачених санкціями охоронних норм господарського права.

За характером юридичного обов'язку сторін господарські зобов'язання можуть виступати як активні або пасивні. Проте багато господарських зобов'язань включають і активні (здійснення певних дій), і пасивні (утримання від дій) обов'язки сторін, тобто в цілому є активно-пасивними. Так, у зобов'язальному відношенні з угоди про умови користування нафтогазоносними надрами надрокористувач має як позитивні обов'язки (забезпечити повноту геологічного вивчення, раціональне комплексне використання та охорону нафтогазоносних надр, створити безпечні для працівників і населення умови проведення робіт тощо), так і негативні (повинен утримуватися від виконання на наданій ділянці надр робіт, не обумовлених спеціальним дозволом на користування надрами) [9, с. 20, 26].

За місцем, субординацією в правовому регулюванні господарські зобов'язання можуть бути матеріально-правовими або процесуально-правовими, у т. ч. процесуально-регулятивними (опосередковують процес укладання угоди, проведення конкурсу тощо) та процесуально-охоронними (опосередковують процедуру реалізації господарських санкцій).

За характером розподілу прав та обов'язків між сторонами господарські зобов'язання переважно виступають як двосторонні, в яких кожна зі сторін має і права, і обов'язки. Але, разом з тим, вони можуть бути й односторонніми. Так, у соціально-комунальному зобов'язанні, врегульованому ч. 1 ст. 177 Господарського кодексу (далі – ГК) України, місцева рада має право прийняти рішення, яке зобов'язує суб'єкта господарювання за рахунок своїх коштів створювати спеціальні робочі місця для осіб з обмеженою праездатністю та організувати їх професійну підготовку, а вказаний суб'єкт зобов'язаний виконати це рішення.

За структурою юридичного змісту господарські зобов'язання поділяються на прості та складні. Прості, зокрема, є зобов'язання із примусового поділу суб'єкта господарювання – монопольного утворення за рішенням органу Антимонопольного комітету України, де праву останнього вимагати такого поділу за наявності встановлених законом підстав кореспондує відповідний обов'язок вказаного суб'єкта здійснити цей поділ. Проте більшість господарських зобов'язань, як правило, складні, часто комплексні, в них можуть бути виділені складові частини – окремі зобов'язання, об'єднані єдиним суб'єктом складом, єдиним об'єктом і змістом, спрямованим на досягнення єдиного певного результату. Єдність зобов'язання (його цілісність) забезпечується також єдністю його мети, єдністю інтересу, на задоволення якого воно спрямоване [10, с. 133]. Складові зобов'язання, у свою чергу, можуть бути або елементарними, простими, або, частіше, складними. Іншими словами, складні господарські зобов'язання можуть бути представлені як ієрархічні багаторівневі системи, що об'єднують підсистеми і на найнижчому рівні елементарні зобов'язання.

Так, складне (комплексне) господарське зобов'язання з угоди про розподіл продукції [11] тривале в часі (до п'ятдесяти років з можливістю продовження). Воно включає такі складові: недоговірне зобов'язання з проведення конкурсу на укладання угоди; складне договірне зобов'язання, що опосередковує укладання і виконання угоди, у т. ч. зобов'язання з реєстрації та узгодження проекту угоди, зобов'язання з розподілу виробленої продукції тощо; зобов'язання зі здійснення контролю за виконанням умов угоди та ін. Усі ці складові можуть бути представлені та розглянуті у своїй єдності як одне складне зобов'язання, а також як окремі зобов'язання, пов'язані між собою суб'єктом складом, об'єктом, змістом і спрямованістю.

В залежності від співвідношення взаємних прав та обов'язків сторін господарські зобов'язання можуть бути такими, що характеризуються рівністю або ієрархічністью

сторін. Рівність сторін притаманна майново-господарським зобов'язанням. Організаційно-господарські зобов'язання характеризуються ієрархічністю сторін, оскільки складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень, які наділені господарською компетенцією щодо суб'єктів господарювання, у процесі управління господарською діяльністю.

Викладені класифікації господарських зобов'язань за критеріями, які звичайно застосовуються в юридичній теорії для класифікації правовідносин, можуть бути використані для характеристики окремих з названих зобов'язань та їх видів. Проте вони не є системотворчими для цих зобов'язань.

Категорія господарського зобов'язання генетично пов'язана з категорією цивільно-правового зобов'язання. Це дає підстави при систематизації господарських зобов'язань використовувати відповідні положення цивільно-правової теорії, де системотворче значення має традиційна класифікація зобов'язань на договірні та позадоговірні, а в межах кожної з цих груп – класифікація за змістом. Так, договірні поділяють на зобов'язання з передачі майна у власність (купівля-продаж тощо), з передачі майна у користування (майновий найом), зобов'язання з виконання робіт (підряд тощо), з надання послуг та ін. [12; 13]. Ця класифікація ґрунтується на легальній основі – системі чинного на відповідний час Цивільного кодексу (далі – ЦК). Вона з певними уточненнями може бути використана і щодо зобов'язань господарських.

Слід зауважити, що і при класифікації та систематизації господарських зобов'язань вважається доречним насамперед зосередити увагу на легальних класифікаціях цих зобов'язань, які прямо передбачені ГК України або безпосередньо випливають зі змісту його норм.

Згідно з ч. 2 ст. 173 ГК України основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські та організаційно-господарські зобов'язання. Виходячи зі змісту ст. 175 ГК України, переважну частину майново-господарських зобов'язань складають договірні, що опосередковують господарський обіг у всіх сферах і галузях економіки. Організаційно-господарські зобов'язання (ст. 176 ГК України) опосередковують відносини, що складаються у процесі організації, управління та регулювання господарської діяльності.

Поділ господарських зобов'язань на майново-господарські та організаційно-господарські носить вичерпний характер: будь-яке господарське зобов'язання може бути або майново-господарським, або організаційно-господарським. Саме тому в ГК України названі види господарських зобов'язань визначені як основні їх види.

Слід відзначити, що такий поділ в основному відповідає і класифікації господарських відносин, що міститься у ч. 4 ст. 3 ГК України: господарсько-виробничі та організаційно-господарські відносини відповідно. Разом з тим у цій статті ГК України до видів господарських відносин віднесені ще й внутрішньогосподарські, які складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання та відносини цього суб'єкта з його структурними підрозділами. Логічним у цьому плані вважається висновок про доречність відображення в ГК України наявності внутрішньогосподарських зобов'язань, поняттям яких господарсько-правова теорія оперує вже давно.

Проте принципово необхідно зауважити, що внутрішньогосподарські зобов'язання не можуть бути віднесені до основних видів господарських зобов'язань нарівні з майново-господарськими та організаційно-господарськими. Внутрішньогосподарські зобов'язання самі, у свою чергу, можуть бути кваліфіковані як майново-господарські, коли вони складаються у процесі переміщення майна між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, або організаційно-господарські, якщо вони спрямовані

на управління, регулювання та організацію внутрішніх аспектів діяльності зазначеного суб'єкта. Тобто, поділ господарських зобов'язань на вказані вище два їх основні види поширюється і на внутрішньогосподарські зобов'язання, а самі ці зобов'язання можуть бути представлені шляхом їх виділення з системи господарських зобов'язань у цілому. Протилежним поняттю внутрішньогосподарських зобов'язань у більшій мірі слугувало б поняття зовнішньогосподарських зобов'язань.

Подібно тому, як із системи господарських зобов'язань виділяються внутрішньогосподарські, правомірним і доцільним вважається виділення й внутрішньосистемних господарських зобов'язань. Такими можуть бути визначені зобов'язання, що складаються всередині господарських систем – господарських об'єднань (асоціацій, корпорацій, концернів, холдингів тощо), господарських міністерств (відомств) тощо між їх учасниками (підпорядкованими їм суб'єктами господарювання), а також між цими учасниками та центрами господарських систем.

Крім основних видів господарських зобов'язань – майново-господарських та організаційно-господарських ГК України прямо називає та регулює ще соціально-комунальні зобов'язання суб'єктів господарювання (ст. 177 ГК України) та публічні зобов'язання (ст. 178 ГК України). Слід підкреслити, що ці зобов'язання не визначені в ГК України як основні їх види і не є такими. Соціально-комунальні зобов'язання можуть бути як майново-господарськими (ч. 2 ст. 177 ГК України), так і організаційно-господарськими (ч. 1 ст. 177 України). Публічні зобов'язання є різновидом майново-господарських зобов'язань.

Господарські зобов'язання можуть бути поділені за підставами їх виникнення, визначеними ст. 174 ГК України. В узагальненому вигляді за цим критерієм названі зобов'язання, як і цивільно-правові, в цілому можуть бути поділені на договірні та недоговірні (позадовірні). Договірні виникають з різних видів господарських договорів або набувають форми таких договорів і можуть бути як майново-господарськими (зобов'язання з договорів поставки, купівлі-продажу, підряду тощо), так і організаційно-господарськими (зобов'язання з концесійних договорів, з приватизації чи оренди державного або комунального майна, з угод про розподіл продукції та ін.). Недоговірні зобов'язання також можуть бути як майново-господарськими (із заподіяння шкоди, з безпідставного придбання або збереження майна тощо), так і організаційно-господарськими (із законів або інших нормативно-правових актів, з актів управління господарською діяльністю, із заяв і звернень суб'єктів господарювання тощо).

Важливе значення для систематизації господарських зобов'язань має їх класифікація за критерієм змісту (економіко-юридичним критерієм). Така класифікація системно охоплює всі види господарських зобов'язань, і в той же час дозволяє розрізняти ці види за найбільш суттєвою і характерною їх ознакою – змістом.

Проте зазначена класифікація в господарському праві істотно відрізняється від цивільно-правової. По-перше, господарські зобов'язання більшою мірою складні: в межах одного складного зобов'язання можуть бути складові зобов'язання як договірні, та і недоговірні. Так, складне концесійне зобов'язання включає в якості елементарних складових недоговірне зобов'язання з оголошення концесійного конкурсу і зобов'язання з концесійного договору. Тобто, класифікація господарських зобов'язань за змістом об'єктивно потребує здійснення її поза межами поділу цих зобов'язань на договірні і недоговірні, незалежно від такого поділу.

По-друге, класифікація господарських зобов'язань за критерієм змісту не настільки «прив'язана» до легальної основи, адже ГК України, на відміну від ЦК України, не класифікує названі зобов'язання за таким критерієм. Проте, беручи до уваги генетичний зв'язок господарських

зобов'язань з цивільними, а також те, що один з основних їх видів – майново-господарські зобов'язання, визначені у ч. 1 ст. 175 ГК України як зобов'язання цивільно-правові і такі, що регулюються нормами ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України, зазначена класифікація цивільно-правових зобов'язань може бути використана і щодо господарських зобов'язань з урахуванням відповідних особливостей. Отже, як легальну цю класифікацію можна визначити тільки частково, стосовно майново-господарських зобов'язань. Стосовно організаційно-господарських зобов'язань і господарських зобов'язань у цілому вона може бути використана за аналогією.

І, по-третє, господарські зобов'язання виникають та існують у специфічній економічній сфері суспільного життя: вони опосередковують процес розширеного економічного відтворення – суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання, процес організації та здійснення господарської діяльності. Саме це зумовлює необхідність при класифікації та систематизації господарських зобов'язань враховувати належність їх до вказаного процесу, сутність останнього, його характерні властивості і значення у суспільному житті, максимально пристосовувати та наближати до нього систему цих зобов'язань, вдосконалювати її відповідно до об'єктивних економічних вимог і практичних потреб. Ця особливість господарських зобов'язань найбільшою мірою відображена у їх систематизації за сферами і галузями економіки, про яку мова піде далі.

Отже, за економіко-юридичним критерієм (критерієм змісту) господарські зобов'язання можуть бути систематизовані на такі групи:

1) зобов'язання, пов'язані з утворенням і припиненням суб'єктів господарювання: це зобов'язання з утворення підприємств, господарських товариств, господарських об'єднань та ін., з наділення їх майном; з легалізації таких суб'єктів – їх державної реєстрації, ліцензування тощо; з їх реорганізації або ліквідації, у т. ч. з примусового поділу монопольних утворень; зобов'язання, пов'язані з реалізацією організаційно-установчих повноважень власника майна щодо заснування ним господарських організацій, у т. ч. зі здійснення відповідних корпоративних прав держави і територіальних громад. До цієї ж групи можуть бути віднесені і зобов'язання з приватизації державного та комунального майна, в ході якої створюються та/або отримують приватизоване майно суб'єкти господарювання, а також інші подібні господарські зобов'язання;

2) зобов'язання, пов'язані з організацією господарської діяльності суб'єктів господарювання. Сюди слід віднести зобов'язання, пов'язані з реалізацією організаційно-установчих повноважень власника майна, у т. ч. держави і територіальних громад, зокрема, при здійсненні ним управлінських (організаційно-господарських) повноважень щодо заснованої господарської організації; зобов'язання зі спільної діяльності, у т. ч. зобов'язання в порядку державно-приватного (публічно-приватного) партнерства; зобов'язання з планування господарської діяльності – з розгляду й узгодження планів суб'єктів господарювання з виконавчими органами місцевих рад, із затвердження річного фінансового плану державного підприємства міністерством чи іншим уповноваженим органом тощо;

3) зобов'язання зі здійснення державного контролю за господарською діяльністю та тісно пов'язані з ними зобов'язання із застосування адміністративно-господарських санкцій, зокрема у сферах обмеження монополізму і захисту конкуренції, ціноутворення, технічного регулювання, захисту прав споживачів, а також в інших сферах і галузях економіки;

4) зобов'язання із забезпечення засобами виробництва і реалізації продукції (товарів), у т. ч. зобов'язання зі здійснення публічних закупівель, з аукціонів тощо, договірні зобов'язання купівлі-продажу, поставки, енергопостачання, міни (бартеру) тощо;

5) господарські зобов'язання з передачі у строкове користування та володіння майна і майнових прав, у т. ч. природних ресурсів, об'єктів права інтелектуальної власності та інших: оренда, лізинг, концесія, комерційна концесія, зобов'язання з угоди про розподіл продукції, зобов'язання з угоди про умови користування надрами тощо;

6) господарські зобов'язання з виконання робіт (підрядні господарські зобов'язання) – підряд, будівельний підряд, створення та передача науково-технічної продукції тощо;

7) господарські зобов'язання з перевезень – залізничним, морським, внутрішньоводним, повітряним, автомобільним або іншим транспортом, з надання транспортно-експедиційних послуг;

8) зобов'язання з надання інших (ніж транспортних) послуг у господарській діяльності – зі зберігання, страхування, послуг рекламних, посередницьких, аудиторських, телекомунікаційних та ін.;

9) кредитно-розрахункові зобов'язання у господарській діяльності: з позики, кредиту, банківського вкладу (депозиту), банківського рахунка, факторингу, з розрахунків у господарському обігу тощо;

10) охоронні господарські зобов'язання: із заподіяння шкоди, з безпідставного придбання або збереження майна та ін.

Системотворче значення має ще одна класифікація господарських зобов'язань – за сферами і галузями економіки. Ця класифікація не ґрунтується на легальній основі, проте вона, як і класифікація за економіко-юридичним критерієм, системно охоплює всі види господарських зобов'язань (майново-господарські та організаційно-господарські, договірні і недоговірні) і розподіляє їх за сфера-

ми і галузями економіки, причому враховуючи найбільш суттєву і характерну їх ознаку – зміст. За цим критерієм господарські зобов'язання поділяються на такі, що складаються та існують: у сфері утворення суб'єктів господарювання та легалізації господарської діяльності, у сферах господарського планування, ціноутворення, обмеження монополізму і регулювання конкуренції, фінансової діяльності суб'єктів господарювання, приватизації, оренди, лізингу, концесії, забезпечення засобами виробництва і реалізації продукції, зовнішньоекономічної діяльності та ін.; у галузях промисловості (в електроенергетиці, у нафтогазовому комплексі, у вугільній, гірничодобувній, харчовій промисловості тощо); в аграрно-промисловому комплексі; у галузях будівельної діяльності, транспорту, зв'язку, торгівлі та інших галузях [14].

Отже, систематизація господарських зобов'язань може бути здійснена за багатьма критеріями. Серед викладених у цій статті найбільш важливе значення мають їх основоположна легальна класифікація на майново-господарські та організаційно-господарські, традиційна класифікація на договірні та недоговірні, а також системотворчі класифікації за економіко-юридичним критерієм (критерієм змісту) та за сферами і галузями економіки, які системно охоплюють усі види господарських зобов'язань і розподіляють їх, включаючи як майново-господарські зобов'язання, так і організаційно-господарські, як договірні, так і недоговірні.

Подальші дослідження систематизації господарських зобов'язань мають бути спрямовані на приведення цих зобов'язань в єдину узгоджену систему, що відповідає практичним потребам реальної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хозяйственное право : учебник / под ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – 912 с.
2. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О. А. Беляневич. – К. : Юринком Интер, 2006. – 592 с.
3. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини : монографія / О. П. Віхров. – К. : Видавничий дім «Слово», 2008. – 512 с.
4. Ілларіонов О. Ю. Поняття та види організаційно-господарських відносин : окремі проблеми / О. Ю. Ілларіонов // Проблеми господарського права і методика його викладання / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень ; Редкол. : Мамутов В. К. (відп. ред.) та ін. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2006. – С. 161–170.
5. Шаповалова О. Змістовно-понятійний аспект адаптації господарського законодавства до вимог сталого розвитку / О. Шаповалова // Право України. – 2007. – № 5. – С. 100–104.
6. Шаповалова О. В. Правове забезпечення підтримки і розвитку господарювання : монографія / О. В. Шаповалова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – 280 с.
7. Ніколенко Л. Правові проблеми класифікації господарських зобов'язань / Л. Ніколенко, Г. Шмат // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 39–42.
8. Віхров О. П. Критерії класифікації господарських зобов'язань / О. П. Віхров // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 2. – С. 102–105.
9. Про нафту і газ : Закон України від 12 липня 2001 року № 2665-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 50. – Ст. 262.
10. Мамутов В. К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности (методология, направления) : монографія / В. К. Мамутов. – К. : Наукова думка, 1982. – 240 с.
11. Про угоди про розподіл продукції : Закон України від 14 вересня 1999 року № 1039-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 44. – Ст. 391.
12. Зобов'язальне право : Теорія і практика : навчальний посібник / за ред. О. В. Дзери. – К. : Юринком Интер, 2000. – 810 с.
13. Цивільне право України : Академічний курс : підручник : у двох томах / за ред. Я. М. Шевченко. – Т. 2. Особлива частина. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
14. Віхров О. П. Правове регулювання господарських відносин в окремих сферах і галузях економіки : навчальний посібник / О. П. Віхров. – К. : Юринком Интер, 2017. – 448 с.